

Antropologie občanské společnosti

podzim 2009

9. OS a sociální ekonomika v Evropské unii.

Mgr. Bc. Alena Řiháková
alkari@centrum.cz

Sociální ekonomika

- **ekonomika, sociální** (z latiny: sociālis, „družný, společenský, spojenecký“ a z řečtiny: oikos, „dům, domácnost, obydlí“ a nomiá, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), součást ekonomiky; tvoří ji na státu nezávislé subjekty:
 1. organizace a podniky, které produkují statky, služby obchodního i neobchodního charakteru s cílem sociálním;
 2. podniky, které uplatňují demokratickou účast svých členů a zaměstnanců;
 3. podniky sledující cíle solidarity nebo environmentální, mají význam v daném regionu a nerozdělují svůj zisk mezi podílníky (akcionáře).V EU 10% zaměstnanost a HDP

Sociální ekonomika se překrývá s nestátními neziskovými organizacemi, jež jsou subjekty občanského sektoru. V ČR je překrývání částečné, v některých zemích (Francie) jsou to organizace totožné

Sociální ekonomika

- Téma sociální ekonomiky se objevilo poprvé v roce 1967 na světové výstavě v Paříži: „umění šťastného života“ – postupně se termín vymezuje. Základem je francouzský koncept sociální ekonomiky:
- 4 pilíře: Družstva; Asociace; Vzájemné společnosti; Nadace.
- **Společné OS a SE:**

Výchozí myšlenky humanismu a solidarity; rozvoj občanské kultury, altruismu, solidarity, filantropie, hodnot spolupráce, kolektivního úsilí, posilování soc. soudržnosti.

Nezávislost organizovaných, soukromých, samosprávných subjektů na státu a trhu.

Propojení ekonomické činnosti se soc. či environmentálními cíli (cíl je definován jako poslání)

Cíle: solidarita a obecný užitek, veškerý zisk není rozdělen mezi podílníky.

Uplatnění demokratické účasti členů a zaměstnanců na řízení.

Sociální ekonomika

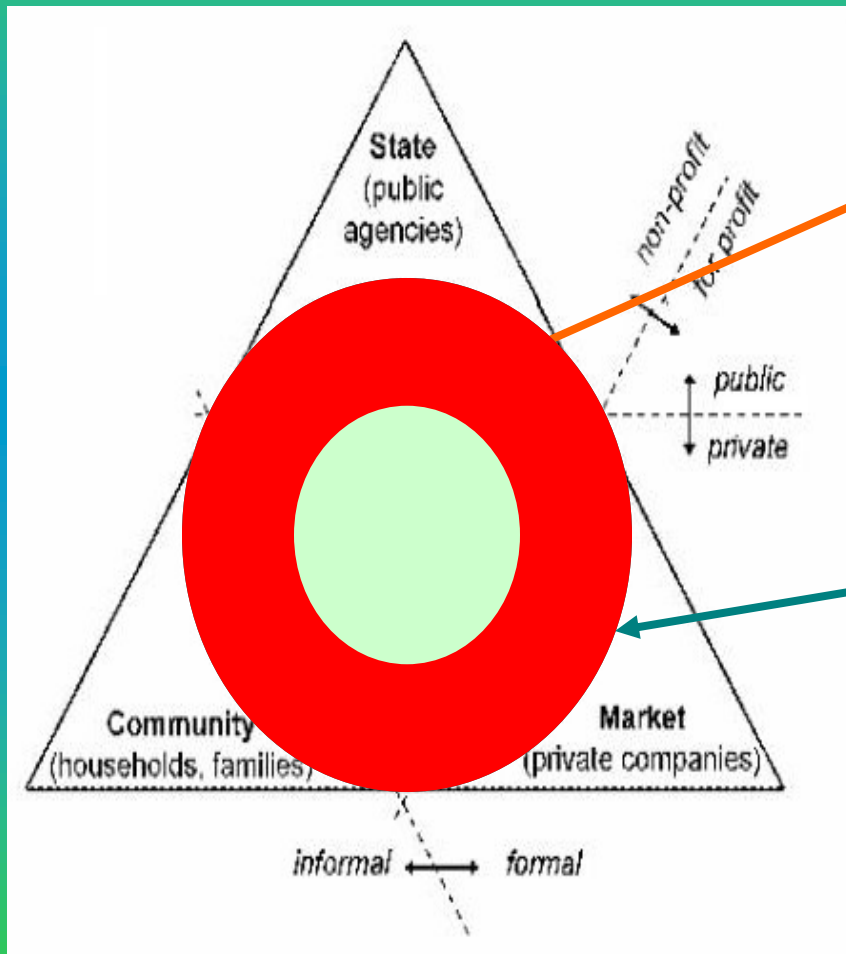
Rozmanitost zájmů.

Inovativní řešení problému exkluze (růst podílu na zaměstnanosti a HDP)

Regionální zaměření (rozvoj místních aktivit a možností)

- Evropská komise přijala koncept SE v 90. letech – souvisí se změnou pohledu na třetí sektor, jež není pasivním příjemcem prostředků, ale aktivně zdůrazňuje možnosti ekonomických aktivit, které nesou zisk, jež je použit na sociální cíle.
- Česká republika nemá k SE legislativní oporu: subjekty družstva, o.p.s., o.s., nadace a nadační fondy (typický příklad: chráněné dílny a pracovní místa)

Klíčové termíny

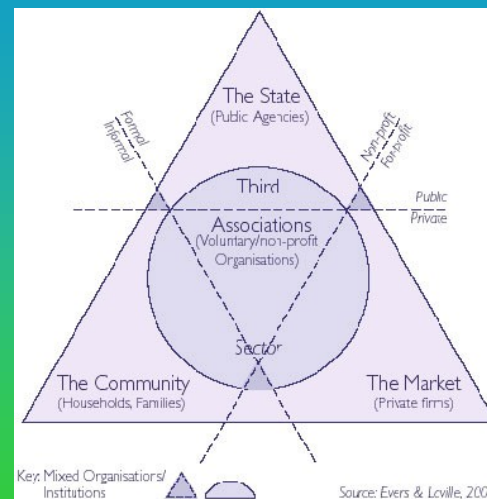

Šrafovaná oblast: sociální podniky s průnikem do sektoru ziskového, komunitního a veřejného

Sociální ekonomika (občanský samosprávný mix sektor)

Třetí sektor

- **sektor, třetí (též sektor, občanský, též sektor, neziskový nestátní),**
- kromě nevládních neziskových organizací zahrnuje i organizace příspěvkové, rozpočtové, odbory, politické strany a hnutí, zájmová sdružení právnických osob, družstva (pokud jsou zřizována za jinými účely než podnikání), nepodnikatelské obchodní společnosti (například společnosti s ručením omezeným, pokud jsou zřízeny k jiným účelům než podnikání), případně i právnické osoby zřizované samostatnými zákony (například Česká akademie věd, Česká televize, Český rozhlas).

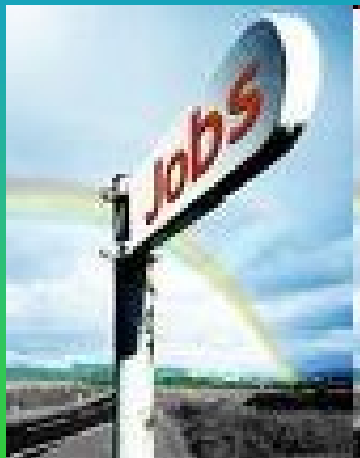

OS v EU

Růst významu třetího sektoru v EU:

- **Faktory:** růst poptávky po sociálních službách, změny ve strukturách společnosti, změna role státu, sebejistější střední třída, demografické faktory.
- **Růst podílu třetího sektoru na celkové zaměstnanosti: 20-30%,** od 70. let 20. století.

Příčina: expanze sektoru služeb, růst zaměstnanosti v ekonomikách orientovaných na služby (výrobní sektor vykazuje stagnaci až pomalý pokles).

OS v EU

Růst významu třetího sektoru v EU:

- Demografická změna: rostoucí počet domovů
- Politická změna: vytvoření organizací
- Př. princip vlády třetího sektoru

1970

Do You Know Your Baby Boomer Facts?

Some **Baby Boomer Facts** of the 76 million American children born between 1946 and 1964. Reflecting on the post-WWII demographic boom in births. A Baby boomer is an American term used to describe children for the accumulative years of the fifties, sixties and seventies in the United Kingdom, the United States, Canada, and Australia.

They are often referred to as "boomies" or "boomers" also called Generation Jones, Boomers and Jonesers. In the sixties they adopted the name **Hippies**.

In the Soviet Union, members of the upswing in births born after World War II are called

1960

1950

...děla k vyšší
...erzity –

...e bylo

...prostředků.

...ozemí, koncept

OS v EU

Růst významu třetího sektoru v EU:

- **Ideologické faktory, změna role státu:** přerozdělení odpovědnosti mezi stát a společnost, aktivní občanství, postradatelné funkce státu a veřejných autorit přechází do rukou Nového veřejného managementu, privatizace sociálního zabezpečení.
- **Sdružování, sebeorganizování pro veřejný zájem, experimentování, schopnost moderní společnosti řešit problémy:** rostoucí neshody o tom, co je veřejné dobro, větší důvěra občanů v sebe a společnost, v které žijí.

OS v EU

Stabilita třetího sektoru v EU:

- **Změny ve finanční struktuře**, omezování výdajů veřejných zdrojů zasahuje i třetí sektor
- ➔ hledání udržitelnější struktury příjmů a propracovanější a vhodnější modely řízení.
- **Sociální služby a sociální zabezpečení ovlivněny integračními snahami:**
- Dle Maastrichtské a Amsterdamské smlouvy: sociální zabezpečení, zdravotní péče a sociální služby organizovány na **principu subsidiarity**. (Formální princip, EU získá jen nezbytné legislativní a politické kompetence).
- **Politika deregulace a hospodářské soutěže** vede ke vstupu komerčních poskytovatelů na trh sociálních služeb.
- **Roste poptávka po přeshraničním poskytování sociálních služeb.**

OS v EU

Transformace třetího sektoru v EU:

- Potřeba **přezkoušení vztahů** 4 hlavních institucionálních komplexů ve vztahu k obecnému blahu a celkové prosperitě současných a budoucích společností:

Rodiny a domácnosti

Podniky

Vlády

Sdružení/nadací

- Rozrůzněnost v neziskovém sektoru: **posun formy organizací** A/ k tržním firmám; B/ vládě

Procesy v proměně: **rekombinace** (nový prvek v existující organizační formě: bench-marking, franchising); **refunkcionalizace** (přenesení jedné formy do jiného kontextu: migrace ziskových poskytovatelů do sociálních služeb)

Francie

- Občanský sektor je nazýván sociální ekonomikou „*economie sociale*“, důraz na ekonomické aspekty, vzájemnost, komunální ekonomiku.
- Pro Francii je stát nejjasnějším vyjádřením obecného blaha, restriktivní zákony omezují rozvoj soukromých neziskových činností.
- *Solidární ekonomika* (Jean-Luis Laville): soubor iniciativ, do kterých jsou zapojeni klienti, kombinují tržní, netržní a nepeněžní zdroje. Plní funkce: nabízet produkty a služby, vytváření sociálních vazeb a vazeb solidarity mezi skupinami a společnostmi. Také koncept řešící nezaměstnanost.

Francie

Subjekty sociální ekonomiky mají několik právních forem.

Aktivity organizované dle podnikatelského konceptu, zisk reinvestován do sociálních cílů !ne zisk kapitálu!

Subjekty působí na ekonomickém trhu, spojují ekonomické činnosti se sociální oblastí, smíšené financování.

Sociální cíle: začleňování znevýhodněných skupin a uspokojení společenských potřeb

Družstva (Les coopératives)

Početná v zemědělství (80% zemědělců je členy).

Velké družstevní banky (Crédit agricole, Banque populaire), původně založeny na principu vzájemné kolektivní pomoci, nyní víceméně podobné funkce jako jiné banky.

Francie

Vzájemné pojišťovny (Les mutuelles)

Kořeny ve středověkých bratrstvech a vzájemně podpůrných spolcích 19. století.

Spadají pod Kodex vzájemnosti (1955), doplňují na základě dobrovolné příslušnosti zdravotní pojištění systému sociální ochrany.

Nabízejí sociální a zdravotní služby: kliniky, denní stacionáře, lékárny, zařízení pro seniory, rekonvalescenty.

Sdružení (Les associations)

Nejpočetnější a nejrozmanitější prvek.

Nejběžnější, nejliberálnější, nejflexibilnější právní statut z roku 1901

Francie

- **Nadace (Les fondations)**
- Sdružují reálná či finanční aktiva, nenávratně určená k jedinému účelu
- 1. Nadace s uznanou veřejnou prospěšností (smějí užívat název nadace)
- 2. Operativní nadace (úzce zaměřená působnost, nadace na podporu určitého muzea)
- 3. Podnikové nadace

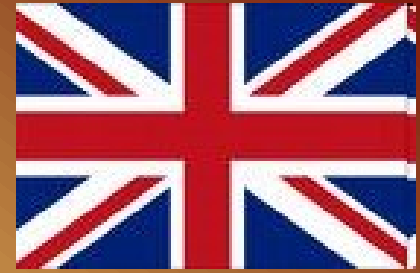

Francie

- Financování subjektů sociální ekonomiky:
- 58% stát, 35% vlastní činnost, 11% dary (členské příspěvky jsou významným zdrojem u družstev a vzájemných společnostech)
- **Institut rozvoje sociální ekonomiky (Institut de Développement de l'Economie Sociale) 1983**
- Řeší finanční problémy subjektů sociální ekonomiky

Velká Británie

- Sociální systém: národní systém zdravotní péče a decentralizovaný, převážně soukromý systém charit v oblasti poskytování sociálních služeb.
- **Sociální ekonomika:** popis ekonomického významu aktivit třetího sektoru.
- Rámec sociálního podnikání charakterizuje: 1. registrace v obchodním rejstříku jako s.r.o. (Companies Limited by Guarantee), průmyslové společnosti (Industrial and Provident Societies) a společnosti s komunitním zájmem (Community Interest Companies); 2. ekonomická aktivita – snížení příjmů z grantů, dotací, subvencí, členských příspěvků...; 3. sledování sociálních a environmentálních cílů. **Zisky znovu investovány do podniku či komunity.**

Velká Británie

- Z principu místního či vzájemného prospěchu vycházejí:

Družstva

Dobročinné asociace

Nadace

Charitativní integrované organizace

Společnost s komunitním zájmem (nadační jmění, závazek pomoci komunitě)

Neformální organizace (není právnickou osobou, společenství lidí, spolků založené na společném cíli, mohou obchodovat a provozovat ekonomickou činnost)

Subjekty sociální ekonomiky mají různé organizační formy a nejsou registrovány či regulovány žádnou centrální institucí

Velká Británie

- **Oblasti působnosti:** zdravotní a sociální péče, volný čas, rozvoj osobnosti, vzdělávání.
- **Financování:** A/ ekonomická činnost; B/ dotace (státní rozpočet, regionální agentury, EU)

Investing for Good provides investment advice and market data to support professional advisers offering their customers access to the world of social investing and strategic philanthropy

Itálie

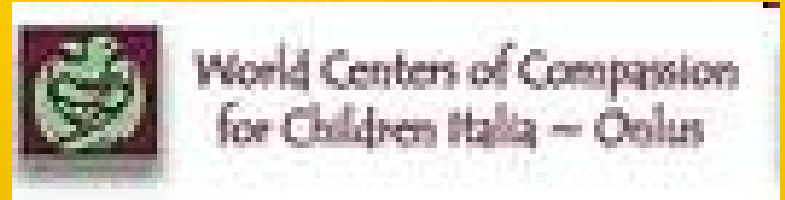
- Sdružování je silou vyrovnávající vliv církve a státu na lokální úrovni (neefektivní činnost státu, stranická politika na místní úrovni)
- **Sociální ekonomika** mimo sféru veřejného sektoru i trhu

Hodnoty: solidarity, spolupráce, kolektivního úsilí, posílení sociální soudržnosti.

Zdroj podnikání a pracovních míst v regionech pro podnikatele nezajímavých.

Subjekty mají následující rysy: sociální účel (vzdělávání, zajištění místních služeb, vytváření pracovních míst), podstatou-etické hodnoty, závazky k místní komunitě, orientace na podnikání, produkování zboží a poskytování služeb na trhu se silnou konkurencí, sociální vlastnictví (zisk ve prospěch společnosti či rozdělen podílníkům-družstva)

Itálie

- **Družstva** (rozdělení do 8 sektorů):

Sociální – obecný prospěch společnosti, sociální integrace; řízení sociálních, zdravotních a vzdělávacích služeb

- **Asociace:**

Sdílení poslání, o které usilují jejich členové

- **Nadace:**

Sbírka vkladů, sledující určité cíle

- **Onlus organizace**

Neziskové organizace sledující sociální cíle, neobchodní subjekty

Zákonem stanovené onlus: sociální družstva, dobrovolnické organizace a nestátní organizace; také některé subjekty podnikající v oblastech sociální a zdravotní péče, zlepšení flóry a fauny

Německo

- Tradice **subsidiarity** ve vztahu státu a třetího sektoru, silná monopolizace
- Subsidiarita-aktivita státu a společnosti jen podpůrná - jen v úkolech, na které nestačí nižší jednotka (rodina, region).
- Princip **samosprávy** (zakládání obchodních a profesních komor, formování veřejných právnických institucí).
- Princip **místní ekonomiky obcí**.
- Třetí sektor není definován v politickém, právním či ekonomickém smyslu.

Německo

- Charakteristika třetího sektoru je vymezena principy
- subjekty sociální ekonomiky realizují sociální cíle ekonomickou činností
- nehospodaří za účelem zisku-znovu převeden na dosažení soc. cílů
- řízeny pověřenou osobou.

- Třetí sektor: 5% zaměstnanosti v Německu.
- Oblasti: sociální a zdravotní služby, kultura, volnočasové aktivity, sport
- Silné finanční zázemí z veřejných rozpočtů

Slovensko

- Společenské organizace v Národní frontě se po roce 1989 transformovaly na jinou právní formu (zákon o sdružování občanů č. 83/1990 Sb.)
- 1994 vznik **Grémia třetího sektoru**: reprezentace společných zájmů navenek, ve vztahu k vládě, místní samosprávě, soukromému sektoru, odborům, zahraničním organizacím.
- Od 1990 rozvoj OS díky zahraničním programům: USA, VB, Nizozemí, Německo
- 1996 zákon o nadacích → snížení počtu
- Internetový portál třetího sektoru **Changenet**
- 1999 **Rada vlády pro mimovládní neziskové organizace**
- 2001 zákon o daňových asignacích

Občanská společnost v EU

Dle definice navržené a užívané Evropským ekonomickým a sociálním výborem jsou v **občanské společnosti** zahrnuti:

- „sociální partneři“ - subjekty pohybující se na trhu práce (odbory, zaměstnavatelské svazy)
- organizace zastupující sociální a ekonomické hráče (profesní sdružení, svazy průmyslu a podnikatelů, asociace měst, obcí či krajů atd.)
- nevládní organizace (NGOs, NNO) - které sdružují lidi se společným zájmem - např. ekologické organizace, lidskoprávní, spotřebitelské, vzdělávací, dobročinné atd.
- CBOs (community-based organisations) - organizace založené na lokální - místní úrovni, které především sledují a prosazují zájmy svých členů - např. organizace mládeže, rodin, organizace jejichž prostřednictvím se občané účastní místního života
- náboženské komunity

Občanská společnost v EU

Regiter of interest representatives, Rejstřík zástupců zájmových skupin

- Adresář organizací občanské společnosti v EU.

Nevládní organizace ovlivňují instituce EU: prostřednictvím národní vlády, reprezentace v Bruselu, vytvářením celoevropských sítí

- **Civil Society Contact Group** (Act 4 Europe Campaign) - Kontaktní skupina občanské společnosti
- Sdružuje sedm největších sítí evropských nevládních organizací – působících v různých oblastech:
 - Social Platform (sociální oblast)
 - Concord - Evropská konfederace NNO pro humanitární pomoc a rozvoj (rozvojová spolupráce)
 - Human Rights and Democracy Network (lidská práva)
 - Green 9 (environmentální organizace)
 - European Women´s Lobby (rovné příležitosti, ženská práva)
 - EFAH - Evropské fórum pro umění a kulturní dědictví
 - ETUC - European Trade Union Confederation (odborníky, práva pracujících)
- <http://www.act4europe.org/code/en/default.asp>

OS v EU

- **Úprava právního prostředí OS je v kompetenci členských států EU, právo Evropských společenství (*aequis communautaire*): působnost ekonomická:**

Př. Šestá směrnice o dani z přidané hodnoty: od daně osvobozeny některé činnosti poskytované ve veřejném zájmu občanskými organizacemi:

- a. poskytování zdravotních služeb a péče řádně k tomu oprávněnými subjekty,
- b. poskytování sociální péče a s tím spojených služeb,
- c. poskytování zboží a služeb souvisejících s ochranou dětí a mládeže,
- d. vzdělávání a duchovní péče a s tím spojené poskytování zboží a služeb,
- e. určité služby spojené s organizováním sportovní a tělovýchovné činnosti,
- f. poskytování služeb a zboží v souvislosti s benefičními aktivitami občanských organizací prováděnými za účelem získání prostředků na výše uvedené činnosti osvobozené od daně a určené jen pro jejich vlastní potřebu,
- g. přepravu nemocných, zraněných a postižených ve vozidlech k tomu účelu zvlášť vybavených.

OS v EU

Vymezení dobrovolných organizací ("voluntary organizations") Komisí EU

- Skupiny osob s určitou **institucionální** povahou (mají stanovy nebo statut).
- Jiné cíle, než dosáhnout zisk pro své vedení nebo své členy (jsou **neziskové**)
- Alespoň částečně jsou nezávislé na vládě a jiných orgánech státní správy (v tomto smyslu jsou "**občanské**").
- Jejich činnost je alespoň částečně zaměřena k **veřejnému prospěchu**.

OS v EU

Výchozí body

- Členské státy respektují zásady Evropské charty lidských práv a svobod.
- Ústavně či zvykově (VB) je zakotveno právo shromažďovací

OS v EU

Sdružení

- **Belgie (Finsko):** smlouva o sdružení prostředků (spojující několik osob) za jiným cílem než dosahování zisku
- **Británie:** sdružení dvou nebo více osob spojených z vlastní vůle k naplnění společného cíle, kterým není dosažení finančního zisku
- **Francie:** úmluva dvou nebo více osob společně využívajících svých znalostí nebo činnosti pro jiné než ziskové účely
- **Lucembursko:** organizace nevyvíjející průmyslovou a obchodní činnost a neusilující o zisk pro své členy
- **Německo:** trvalá, vnitřně uspořádaná skupina osob dobrovolně sledujících společný cíl se společným označením a zastoupením
- **Nizozemsko:** právnická osoba založená svými členy k plnění přesně vymezeného cíle, ... která nesmí rozdělovat zisky mezi své členy
- **Rakousko:** dobrovolné, trvalé, strukturované sdružení několika osob sledující dosažení daného veřejně prospěšného cíle formou průběžné společenské činnosti
- **Portugalsko:** skupina jednotlivců poskytujících určité služby nebo užívajících určitý majetek k naplnění cíle, který vylučuje osobní zisk
- **Švédsko:** právnická osoba spojující několik jedinců za určitým cílem a nesledující ekonomické cíle ani neprovádějící komerčně organizovanou činnost

OS v EU Sdružení

- Většina států připouští existenci sdružení bez vlastní právní subjektivity.
- Odlišnosti v nabytí právní subjektivity:

Belgie: o vzniku veřejně prospěšných společností rozhoduje král svým výnosem.

Itálie: vyžaduje posouzení státního orgánu, který dá souhlas jen při dostatku aktiv pro zajištění deklarované činnosti.

Německo, Řecko: o registraci rozhoduje soud.

Dánsko, Španělsko, Lucembursko: podepsat stanovy a určit řídicí výbor.

Francie: stanovy publikovány v úředním listě.

OS v EU Sdružení

- Rozdíly v právech sdružení jako právnických osob ve vztahu k nabývání a držení nemovitostí:
- **Itálie:** nabývání nemovitostí jen se souhlasem vládního orgánu.
- **Belgie, Francie, Lucembursko a Španělsko:** držení jen těch nemovitostí, které jsou nezbytné pro plnění účelu (Španělsko a Francie-možnost vlastnit i jiné než potřebné nemovitosti – F: lesní pozemky).
- **Dánsko, Finsko, Německo, Nizozemsko, Portugalsko, Rakousko, Řecko a Švédsko:** majetková práva jsou totožná s ostatními právnickými osobami.

OS v EU Sdružení

- Rozdíl v právech sdružení jako právnických osob ve vztahu k nabývání darů:
- **Francie**: příjem darů jen tehdy, je-li jejich výlučným cílem pomoc potřebným osobám nebo rodinám, poskytování sociální péče, lékařský výzkum, kulturní činnost nebo podpora sdružení, které bylo státem uznáno jako veřejně prospěšné; jen veřejně prospěšná sdružení mohou ve Francii nabývat dědictví a takto získané nemovitosti nebo věci movité, které nelze použít pro statutární účel, mohou tyto společnosti prodat a výtěžek z prodeje podržet.
- **Belgie, Lucembursko a Itálie**: přijetí darů vysoké hodnoty - souhlasný výnos panovníka nebo vlády.

OS v EU

Sdružení

- Podíl na obchodních (ziskových) činnostech:
- **Belgie**: zákaz, povolení jen doplňkové příležitostné obchodní činnosti jen zvláštním královským výnosem určeným spolkům a společnostem.
- **Británie**: v souvislosti s hlavní činností, ne za účelem navyšování majetku.
- **Německo, Lucembursko**: jen příležitostná zisková činnost, která má vztah k cílům sdružení.
- **Francie, Rakousko**: bez specifických omezení.
- **Finsko**: dosažený zisk, ekonomicky nevýznamný.

OS v EU Sdružení

- Daňové a fiskální úlevy:
- **Finsko, Lucembursko, Portugalsko, Švédsko**: bez zvláštních výhod
- **Dánsko, Německo, Nizozemsko**: možnost nezdaněného zisku do stanovené výše
- **Itálie**: lze použít odpočet 50% daně z hodnoty darů a příjmů určených pro historické, literární, kulturní, vědecké a experimentální účely v případě vědecko-výzkumných a kulturních sdružení a společností, ale za předpokladu, že takto získané prostředky budou využity výhradně pro takový účel.
- **Belgie, Řecko, Rakousko a Španělsko**: seznamy veřejně prospěšných organizací nebo účelů, na něž se vztahují určité daňové výhody.

OS v EU Sdružení

- Státní kontrola:
- **Belgie, Francie, Lucembursko, Německo, Řecko, Španělsko:** předkládání účetních dokladů či účetní uzávěrky daňovým orgánům či určenému státnímu orgánu.
- Audity:
- **Dánsko:** při majetku nad 2 mil. dán. korun: audit 2 nezávislých auditorů.
- **Portugalsko:** dozorčí rada a běžné kontroly daňových orgánů.

OS v EU

Vymezení nadací („foundations“) Komisí EU

- Právnícké osoby disponující určitým majetkem.
- Podle vlastního rozhodnutí jej používají k podpoře projektů nebo činností ve veřejném zájmu. Jsou zcela nezávislé na vládních nebo jiných veřejnoprávních orgánech. Řídí je nezávislý řídicí orgán ("management board") nebo správce ("trustee").

OS v EU

Nadace

- **Dánsko:** Hmotný majetek nebo kapitál o minimální hodnotě cca 33 tisíce euro, resp. dostačující k naplnění vyhrazeného účelu.
- **Francie:** Nenávratné vydání majetku, práv a prostředků na činnost sledující veřejně prospěšný neziskový cíl.
- **Itálie:** Soukromá právnická osoba s aktivy využívanými pro naplnění daného cíle.
- **Lucembursko:** Organizace, která vyvíjí filantropickou, náboženskou, vědeckou, uměleckou, vzdělávací, společenskou, turistickou nebo sportovní činnost, disponuje příjmy plynoucími z kapitálu, který byl získán v době založení, nebo tím, že nebylo usilováno o hmotný zisk.
- **Nizozemsko:** Právnická osoba, která nemá členy a užívá určený majetek k cíli určenému ve statutu.
- **Řecko:** Majetek určený v zásadě k realizaci veřejně prospěšného projektu.
- **Španělsko:** Organizace založená na neziskovém principu společnou vůlí zakladatelů (členů), která svých aktiv trvale využívá pro veřejně prospěšné účely.
- **Švédsko:** Majetek vyčleněný podle dispozice zakladatele (dar, poslední vůle) s cílem trvale sloužit danému účelu.

OS v EU

Nadace

- Registrace nadace:
- **Belgie, Lucembursko:** Král (velkovévoda) svým výnosem.
- **Dánsko, Španělsko:** Ministerstvo spravedlnosti.
- **Francie:** Státní rada svým výnosem.
- **Finsko:** Státní rada pro patenty a registraci.
- **Itálie:** Předseda vlády svým výnosem.
- **Německo:** Státní orgán spolkové země.
- **Nizozemsko:** Obchodní a průmyslová komora.
- **Portugalsko, Rakousko:** Státní orgán.

Prameny

- Pajas, P., J. (sine dato): Občanské organizace v Evropské unii a České republice. pp. 178–186 [online] Available at: <www.fhs.cuni.cz/kos/kestazeni.php?stranka=kestazeni>. [Accessed 20. Juny 2008].
- Dohnalová, M., Malina, J., Müller, J. (2003): Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a “příbuzných oborů”. Brno: NADACE UNIVERSITAS V BRNĚ – AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM V BRNĚ – MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ - NAKLADATELSTVÍ A VYDAVATELSTVÍ NAUMA V BRNĚ. ISBN 80-7204-278-5.
- www.obcan.ecn.cz